

Yitzhak Teutsch, *The Cyprus Detention Camps: The Essential Research Guide*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2019, ss. XX, 361.

Po II wojnie światowej większość Żydów ocalałych z Holocaustu żyła nadzieją emigracji do Erec Israel. Problem polegał na tym, że rocznie mogło osiedlić się w Palestynie tylko 18 tys. z nich. Takie limity nałożyła Wielka Brytania, mandatariusz z ramienia Ligi Narodów¹. Tymczasem rosła liczba żydowskich dipisów. W czerwcu 1947 r. w obozach „dla osób przemieszczonych”, głównie w Niemczech, Austrii i Włoszech, przebywało około 208 tys. Żydów. Najwięcej czekało na odmianę losu w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec (125,7 tys.)². Przyszłość wiązali z krajem przodków, z Ziemią Obiecaną, gdyż tam właśnie powstawały zręby państwa żydowskiego. Nie chcieli wracać do miejsc, gdzie mieszkali przed wojną, ponieważ ich bliscy zginęli podczas Zagłady. Miejsca te kojarzyły się im z cierpieniem.

W tej sytuacji przybrała na sile imigracja nielegalna, zwana „imigracją typu B” (hebr. *alija bet*, *ha’apala*). Najwięcej Żydów starało się dotrzeć do Palestyny drogą morską, na statkach. W 1946 r. strumień nielegalnych przybyszów (hebr. *ma’apilim*) rósł z miesiąca na miesiąc. Brytyjczycy obawiali się, że koncesje na rzecz strony żydowskiej zagroziłyby ich pozycjom na Bliskim Wschodzie. W sierpniu tego roku Wielka Brytania ogłosiła, że wszyscy imigranci, którzy nie mają ważnych dokumentów, będą deportowani na Cypr (ówczesną kolonię brytyjską), gdzie zostaną internowani w obozach przejściowych. Jak pokazała przyszłość, obozy istniały przez dwa i pół roku, od 14 sierpnia 1946 do 10 lutego 1949 r. (tj. 912 dni). Według oficjalnych danych strony brytyjskiej – na Cyprze internowano

¹ Zob. The National Archives, London [dalej: NA]. CO 537/2398, “Illegal Immigration Review No. 2. Period 16th June – 15th July, 1947”, Annex: “Organization of Illegal Immigration”, s. 2. Zob. edycję dokumentu: Artur Patek, *Illegal Jewish Immigration to Palestine in the Light of Britain’s MI5 Report of July 14, 1947*, „Studia Judaica” 15 (2012), nr 1–2, s. 183–210.

² Zob. NA. FO/61812/E 5378, “Illegal Immigration Review No. 1. Period 15th May – 15th June 1947” (sprawozdanie z 17 czerwca 1947 r.).

łącznie 51 594 Żydów, a na świat przyszło 1916 dzieci. Oznacza to, że doświadczenia obozowego życia stały się udziałem w sumie 53,5 tys. osób³.

Internowanie żydowskich imigrantów na Cyprze to zagadnienie bardzo ważne dla zrozumienia politycznych i społecznych uwarunkowań towarzyszących tworzeniu państwa Izrael. Pojawia się pytanie, w jakim stopniu zagadnienie to jest rozpoznane. Próbowali zmierzyć się z nim zarówno historycy, jak i dziennikarze. Na plan pierwszy wysuwają się klasyczne monografie izraelskich badaczy, Nahuma Bognera⁴ i Davida Schaary'ego⁵. Wartość dokumentacyjną mają wspomnienia przedstawiciela American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT) na Cyprze, Morrisa Lauba⁶. W następnych latach powstało wiele artykułów i przyczynków, głównie w językach hebrajskim i angielskim. Prace te przybliżają najważniejsze problemy związane z tematem, stawiają kluczowe pytania badawcze. Czy dają całościowy i systematyczny opis tego zjawiska?

Od czasu, gdy ukazały się monografie Bognera i Schaary'ego, minęły trzy dekady. W badaniach naukowych to dużo. Pojawiają się materiały źródłowe, do których historycy nie mieli wcześniej dostępu, przychodzą nowe ustalenia, metody badawcze itd. Nie odbierając zasług obydwu izraelskim badaczom, trudno jednak nie zauważyć, że brakowało ujęcia, które zebrałoby i uporządkowało istniejący materiał bibliograficzny i faktograficzny.

Zadania tego podjął się Yitzhak Teutsch, absolwent Harvard University's Graduate School of Arts and Sciences w zakresie historii i filozofii żydowskiej, a w latach 2010–2013 dyrektor The American Jewish Joint

³ Zob. NA. CO 67/364/4, Raport zastępcy gubernatora Cypru Rolanda E. Turnbulla, 24 marca 1949 r., s. 2–3. Inną liczbę internowanych, 52221 osób, znajdujemy w recenzowanej pracy Teutsch (s. 262), który powołuje się na ustalenia Davida Schaary'ego – zob. David Schaary, *Geirusz Kafrisin 1946–1949: ha-ha'apalah, ha-mahanot, we-hewrat ha-ma'apilim*, Jeruzalajim 1981, s. 339. Dodajmy, że w literaturze przedmiotu można spotkać różne dane, np. 51530 osób w: Dalia Ofer, *Holocaust Survivors as Immigrants: The Case of Israel and the Cyprus Detainees*, „Modern Judaism” 16 (1996), nr 1, s. 3; 52260 osób w: Mordechaj Naor, *Haapala: Clandestine Immigration 1931–1948*, Tel Aviv 1987, s. 68. Obejmują one liczbę osób deportowanych na Cypr od 14 sierpnia 1946 r. (pierwszy transport) do 28 kwietnia 1948 r. (ostatni transport). Błędną liczbę internowanych (11 tys.) podano w *Nowym leksykonie judaistycznym*, red. Julius H. Schoeps, tłum. Sława Lisiecka, Zofia Rybicka, Elżbieta Ptaszyńska-Sadowska, Warszawa 2007 (s. 174), a także w: Ralf Balke, *Izrael*, tłum. Jan Koźbiał, Warszawa 2005 (s. 59).

⁴ Zob. Nahum Bogner, *I ha-geirusz: mahanot ha-ma'apilim be-Kafrisin 1946–1948*, Tel Aviv 1991. Autor (ur. 1933 w Polsce) przez kilka miesięcy w 1947 r. był internowany na Cyprze.

⁵ Zob. Schaary, *Geirusz Kafrisin...*

⁶ Zob. Morris Laub, *Last Barrier to Freedom: Internment of Jewish Holocaust Survivors on Cyprus, 1946–1949*, Berkeley 1985.

Distribution Committee Archives w Jerozolimie. Celem Autora nie było przygotowanie monografii, lecz raczej swego rodzaju *vademecum* do badań nad historią obozów na Cyprze i internowanych tam imigrantów żydowskich. Jak czytamy we wstępie, książka ma „służyć pomocą historykom, studentom, dziennikarzom, dyplomatom i wszystkim zainteresowanym tym ważnym wydarzeniem współczesnej historii” (s. XV). Ma być czymś w rodzaju „przewodnika” skierowanego „do możliwie szerokiego odbiorcy”.

Publikacja składa się ze zwięzłego wprowadzenia oraz dwunastu rozdziałów. Warstwę narracyjną ograniczono do minimum. Poszczególne rozdziały zawierają wykazy, zestawienia, plany, objaśnienia etc. Dotyczą one różnych aspektów związanych z tytułowym zagadnieniem. Wśród przedstawionych kwestii znalazły się m.in.: lokalizacja obozów internowania na Cyprze, bibliografia przedmiotu (z uwzględnieniem źródeł archiwalnych), chronologia wydarzeń, kluczowe pojęcia i postaci historyczne. Osobno należy wspomnieć o dwóch wykazach. Pierwszy obejmuje zestawienie wszystkich 39 statków *alii bet*, których pasażerów deportowano na Cypr (s. 268–319). Drugi wykaz to wyszczególnienie obozów (było ich 12), gdzie przebywali internowani imigranci żydowscy (s. 320–342). W obydwu zestawieniach podano również wiele dodatkowych informacji, co stanowi w sumie zwięzłą charakterystykę morskich transportów z nielegalnymi imigrantami i miejsc ich internowania.

Publikację kończą dwa objętościowo niewielkie (łącznie osiem stron, s. 353–361), ale potrzebne rozdziały. Pierwszy sygnalizuje najważniejsze błędy i przeinaczenia występujące w literaturze przedmiotu w odniesieniu do tytułowego zagadnienia. Jednym z takich nieporozumień jest pojawiające się tu i ówdzie przekonanie, że nielegalni imigranci byli deportowani na Cypr na tych samych statkach, którymi starali się przedostać do Palestyny. W rzeczywistości Brytyjczycy przechwycone jednostki eskortowali do Hajfy, gdzie przenosili uchodźców (nierzadko przy użyciu siły) na brytyjski statek, i dopiero ten zabierał ich do miejsca przeznaczenia.

Ostatni rozdział stawia przed badaczami konkretne pytania. Wciąż nie wiemy, co stało się z dokumentacją wytworzoną przez brytyjską wojskową administrację obozów. Czy mogło się zdarzyć, że Brytyjczycy świadomie zniszczyli materiały, które stawiałyby ich w niekorzystnym świetle? Czy zachowała się dokumentacja medyczna wytworzona przez British Military Hospital w Nikozji, gdzie przyszła na świat większość dzieci internowanych na wyspie Żydów?

Zalety książki nie mogą jednak zwolnić od uwag natury polemicznej. Jak już nadmieniono (zob. przypis 3), w literaturze przedmiotu można

spotkać różne dane dotyczące liczby Żydów internowanych na Cyprze. Warto było je zebrać, a następnie skonfrontować i skomentować. Zastanowiłbym się, gdzie szukać przyczyn tych rozbieżności (np. niektórzy autorzy nie uwzględniali w swych obliczeniach dzieci urodzonych w warunkach obozowych).

Autor przytoczył ponad 200 pozycji bibliograficznych, w tym archiwalia i memuarystykę. Rzadko udaje się zgromadzić pełną bibliografię, toteż trudno czynić zarzut, że nie wskazano tej czy innej pracy. Warto jednak odnotować, że literatura przedmiotu obejmuje również kilka pozycji w języku polskim (w tym edycję źródeł)⁷. Wątek obozów na Cyprze pojawia się także, oprócz innych rozważań, w „Biuletynach Informacyjnych Poselstwa Izraela” przechowywanych w zbiorach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie⁸.

W nawiązaniu do części biograficznej warto uwzględnić postać Rabina Dr. Isidora Grunfelda (1900–1975). Grunfeld, naturalizowany obywatel Wielkiej Brytanii pochodzenia niemieckiego (urodził się w Bawarii, z Niemiec emigrował po dojściu Hitlera do władzy), był sędzią sądu rabinackiego w Londynie. Na Cypr przybył we wrześniu 1946 r. z ramienia Chief Rabbi's Religious Emergency Council i przebywał tam do grudnia 1946 r., niosąc internowanym Żydom duchowe wsparcie. Wartość dokumentacyjną ma przygotowany przez niego raport o sytuacji w obozach⁹.

Z myślą o polskim czytelniku uzupełnijmy wywody Autora o garść informacji o filmie *Lo Tafhidenu* (inny tytuł: *The Illegals*, 1947/48). Jego

⁷ Zob. *Walka o prawo powrotu do Ojczyzny (maapilim)*, Łódź 1948 (rozdz. „Wielka ofenzywa [sic!] Bevina”, s. 45–48; „Nareszcie bez kontroli Anglii”, s. 54–56); Ireneusz E. Thomas, *Brytyjskie obozy pracy na Cyprze dla nielegalnych żydowskich imigrantów*, „Midrasz” (2009), nr 12, s. 21–29; Artur Patek, *Dwa raporty o sytuacji nielegalnych imigrantów żydowskich internowanych na Cyprze*, „Studia Judaica” 14 (2011), nr 1, s. 195–211. Ostatnia praca to edycja źródłowa dwóch raportów w języku angielskim, których autorami byli Rabin Isidor Grunfeld oraz Mosze Kolodny, szef departamentu Alii Młodzieżowej (Youth Aliyah) Agencji Żydowskiej.

⁸ Na przykład „Biuletyn Informacyjny Poselstwa Izraela” 14 (1949), nr 4, tekst pt. „Likwidacja obozów internowanych na Cyprze”. Archiwum ŻIH, Organizacje Syjonistyczne, sygn. 333/3.

⁹ Zob. NA. CO 733/467/5, Pismo Rabina Dr. Solomona Schonfelda, dyrektora wykonawczego Chief Rabbi's Religious Emergency Council w Londynie, do Trafforda Smitha z Colonial Office, 18 września 1946 r.; tamże, Notatki do raportu Rabina Isidora Grunfelda, 13 grudnia 1946 r. Zob. także Miriam Dansky, *Rebbetzin Grunfeld: The Life of Judith Grunfeld, Courageous Pioneer of the Bais Yaakov Movement and Jewish Rebirth*, New York 1994 (rozdz. 9: „Cyprus”). Rebecyn Judith Grunfeld, z domu Rosenbaum, była żoną Isidora Grunfelda. Jest uważana za jedną z pionierek systemu ortodoksyjnych szkół dla dziewcząt Beis Jaakow.

twórcą był amerykański pisarz i dziennikarz Meyer Levin (1905–1981). Film został pomyślany jako opowieść o dramatycznej tułaczce grupy żydowskich uchodźców z Polski, Rumunii i Węgier do Palestyny. „Na naszych oczach odbywa się exodus tak trudny i tak poruszający jak pierwszy exodus z Egiptu – tłumaczył Levin. – Jak można było tego nie utrwalić na taśmie filmowej”¹⁰. Tytuł nawiązywał do hebrajskiej nazwy statku (pol. „Nieustraszony”), na którego pokładzie Żydzi próbowali przedostać się do Ziemi Obiecanej. Statek ten wyruszył w grudniu 1947 r. z włoskiego portu Civitavecchia w Lacjum, a na jego pokładzie znajdowało się 884 pasażerów. Film łączył oryginalne zdjęcia dokumentalne z zainscenizowanymi sekwencjami. W scenach fabularyzowanych wystąpiła znana później francuska pisarka Tereska Torrès (1920–2012), córka pochodzącego z Polski rzeźbiarza i malarza Marka Szwarca. Ekipa filmowa towarzyszyła uchodźcom przez kilka miesięcy. Część zdjęć powstała w Polsce (w Warszawie i Strykowie koło Łodzi), pozostałe w Czechosłowacji, Austrii, Niemczech i na pokładzie wspomnianego statku¹¹. „Lo Tafhiden” został przechwycony przez Brytyjczyków, a pasażerowie internowani na Cyprze. Wśród zatrzymanych byli także realizatorzy: reżyser, operator (Bertrand Hesse) i odtwórcy głównych ról (Torrès i Yankel Mikalovitch). Materiał filmowy zarekwirowano. Wydawało się, że taśmy przepadną. Na szczęście ocalały. Levin, skądinąd obywatel amerykański, odzyskał je i razem z pozostałymi filmowcami został zwolniony za kaucją¹². Gotowy film miał oficjalną premierę w Nowym Jorku w lipcu 1948 r.

Niezależnie od przywołanych uwag należy stwierdzić, że otrzymaliśmy pracę ważną, która może być punktem odniesienia dla badaczy zajmujących się zarówno tytułowym zagadnieniem, jak i zjawiskiem żydowskiej „imigracji typu B” do Palestyny.

Artur Patek <https://orcid.org/0000-0002-6435-142X>

Uniwersytet Jagielloński
artur.patek@uj.edu.pl

¹⁰ Cyt. za: Steven J. Rubin, *Meyer Levin*, Boston 1982, s. 71.

¹¹ W czasie realizacji filmu Torrès prowadziła dziennik, opublikowany w 2004 r. [Tereska Torrès], *Unerschrocken: Auf dem Weg nach Palästina. Tereska Torres' Filmtagebuch von 1947*, red. Ronny Loewy, Köln–Berlin 2004. Szerzej o filmie zob. Meyer Levin, *In Search: An Autobiography*, London 1951, s. 380–447, 465–472. W 1948 r. Torrès i Levin pobrali się.

¹² *Journalists Freed in LP 1,000 Bail Each*, „The Palestine Post” (30 grudnia 1947), s. 3; Meyer Levin, *Saga of the Stolen Film*, „The Palestine Post” (31 grudnia 1947), s. 4.